

Д. М. Сковронський
Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
асистент кафедри теорії та філософії права,
канд. юрид. наук

ІДЕЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ У ІСТОРИОГРАФІЧНОМУ АСПЕКТІ

© Сковронський Д. М., 2015

Вчення про соціальну державу виникло на ґрунті багатьох соціальних, економічних, політичних теорій. У ньому відображені і розвинені ідеї блага народу, справедливості, рівності, гідного існування. Деякі з цих ідей з'явилися у Стародавньому світі, а саме: окремі теорії держави і права; економічні теорії; теорії справедливого суспільного устрою та ін. Існування соціальної держави пов'язане насамперед з демократією, оскільки вважається, що одним з найважливіших чинників її становлення є вплив громадянського суспільства.

Ключові слова: особа, держава, соціальний, політика, суспільство, інтереси, демократія.

Д. М. Сковронский

ИДЕЯ И ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Учение о социальном государстве возникло на почве многих социальных, экономических, политических теорий. В нем отражены и развиты идеи блага народа, справедливости, равенства, достойного существования. Некоторые из этих идей появились в Древнем мире, в частности: отдельные теории государства и права; экономические теории; теории справедливого общественного устройства и др. Существование социального государства связано прежде всего с демократией, поскольку считается, что одним из важнейших факторов ее становления влияние гражданского общества.

Ключевые слова: лицо, государство, социальный, политика, общество, интересы, демократия.

D. M. Skovronskyu

THE IDEA AND DEFINITION OF THE WELFARE STATE IN HISTORIOGRAPHIC ASPECT

The doctrine of the welfare state emerged on the basis of many social, economic and political theories. It reflects and develops the idea of good people, justice, equality, decent existence. Some of these ideas appeared in the ancient world, including: some theories of law and state; economic theories; theories of just social order and others. The existence of the welfare state is primarily concerned with democracy, as it is believed that one of the most important factors of its formation is the impact of the civil society.

The scientific literature defines modern democratic welfare state as centrally controlled and orderly caring existence and the life with the concern of all citizens in all situations, which appears as a primary social reality of modern democracy served by transformed economic liberalism economic system in accordance with social justice.

The term “welfare state” is widely used in the legal and economic literature and understood as a state that provides social orientation of the market economy to redistribute income in favor of those who need support and concern from the state and the society, overcoming social inequality and so on. The existence of the welfare state is associated with democracy, as it is believed that one of the most important factors of its formation is the impact of civil society.

The modern concept of the welfare state comes from the fact that this is a state that puts its main objective the achievement of the welfare of the society and its members, provide citizens with decent living conditions and a free, comprehensive development; ensure social protection and promotes broad participation of people in social development and use of the results for human rights and fundamental freedoms. The functions of the welfare state are the main activities of the welfare state, expressing its essence.

Key words: person, state, social, politics, society, interests, democracy.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні, коли Україна формується як соціальна держава, політика якої безпосередньо спрямована на створення гідних умов для розвитку людини і закріплена на законодавчому рівні, виникає підвищений теоретичний інтерес до питань розуміння концепту “соціальна держава”.

Варто погодитися з тим, що вже нині ми стаємо очевидцями якісно нової соціальної політики. Питання соціального характеру завжди є серед обов’язкових компонентів політичного курсу країни. Важливим завданням сучасної науки має бути власне аналіз стану соціальної сфери, соціальної динаміки, дослідження механізму формування соціальної політики держави, виявлення тенденцій і суперечностей у дії цього механізму. Особливий інтерес викликає процес розробки і прийняття нормативно-правових актів, інших документів, виявлення сил, які впливають на формування офіційної політики держави в соціальній сфері.

Мета і завдання дослідження. Ідея соціальної держави з’явилася ще в античні часи, які надалі значно збагатили та розвинули ідеї соціальної держави, а подальший розвиток ідейної основи соціальної держави став співзвучним сучасним завданням створення, забезпечення та ефективної дії соціальної держави. З огляду на цей факт, варто визначити поняття та сутність соціальної держави, її правові характеристики, розглянути наявні підходи до теорії соціальної держави.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Зокрема, до ідеї створення та існування соціальної держави у своїх дослідженнях зверталися і вчені минулих часів, і сучасні науковці: Аристотель, М. Арагон, В. Бабкін, М. Байтін, І. Бентам, К. Біденкопф, А. Венгер, Г. Гаджієв, Р. Дарендорф, К. Гельвецій, Ф. Гегель, А. Заєць, І. Кант, М. Кобець, В. Ковальчук, М. Козюбра, В. Копейчиков, О. Лукашева, О. Петришин, Ю. Пивоваров, В. Погорілко, А. Пренс, Г. Хеллер, Б. Кістяківський, С. Котляревський, П. Новгородцев, М. Палієнко, П. Рабінович, О. Скрипнюк, Ф. Тарановський, Є. Танчев, В. Ткаченко, Ю. Тодика, Ф. Фабриціус, К. Хессе, М. Цвік, В. Четвернін, Г. Шершеневич, Ю. Шемшученко, О. Шлехта та ін.

Наукові праці зазначених учених жодним чином не втрачають актуальності і у сучасний момент. Тому вважаємо за необхідне ще раз зацентувати увагу на суспільних відносинах у сфері становлення та функціонування соціальної держави.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Теорія соціального життя починає формуватися в Давній Греції та розроблятися в працях провідних філософів Платона, Аристотеля, Сенеки та інших мислителів. Зокрема, Платон писав про те, що в ідеальній державі виховання дітей і шкільне навчання повинні здійснюватись під контролем держави та в її інтересах. У своїй праці “Держава” він наголошував, що в державі існує місто в

місті, в одному з яких проживають багаті, а в іншому – бідні. Якщо одні громадяни передадуть іншим свої грошові засоби та владу, або якщо вони перейдуть з однієї групи до іншої, то можна розраховувати на те, що з'являться союзники, а ворогів стане менше.

Автор навчального посібника “Історії класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва” В. Кравець стверджує, що протилежної думки дотримувався Аристотель, який вважав, що необхідно уникати різкого розриву між заможними і бідними прошарками населення. З огляду на це він не сприймав позитивно будь-якої благодійної діяльності держави. Однак, не будучи запеклим противником роздач на користь бідного населення, радив допомагати так, щоб кожен міг на заощаджені кошти придбати собі ще невелику земельну ділянку для землеробства. На його переконання, якщо роздачі не ведуть до зміцнення майнового становища бідноти і до пом'якшення соціальних суперечностей, то вони уподібнюються бочці з дірками, відповідно, мислитель був схильний заперечувати їх доцільність

Римський письменник Пліній Старший, за твердженням М. Скржинської, наголошував, що “потрібно розшукувати і підтримувати тих, хто перебуває в нужді, оточуючи їх ніби товаришким союзом”. Цицерон у праці “ Про державу; Про закони; Про природу богів (Des res publica; De legibus; De natura deorum)” (1977) зазначав, що смисл служіння державі у збагаченні бідних та у викупі полонених співвітчизників. Однак його ідеї милосердя, допомоги бідним не мали однозначної підтримки серед сучасників і послідовників. Зокрема, Горацій вважав бідність “брудною” і висміював її.

З перекладу “Коментарів до Аристотелевої “Політики” (Commentarii ad Aristotelis “Politicam”) Томи Аквінського дізнаємося, що у середні віки основним завданням держави він вважав загальне благо, забезпечення умов для гідного життя людей. В епоху Відродження мислителі знову повертаються до проблеми загального блага. У цей період поширюється думка про те, що лише держава з республіканським устроєм, держава, у якій визнаними принципами є рівність і справедливість, може забезпечити загальне благо. Теорії Нового часу, зокрема Т. Гоббса та Дж. Локка, часто були звернені до принципу справедливості. Поняття справедливості тотожне із суттю людини, а ідеальні конструкції англійських філософів зосереджують нашу увагу на морально-етичних категоріях [1, с. 54]. Скажімо, Т. Гоббс вважав, що його держава (Левіафан) мусить втілювати в собі принципи безпеки та справедливості.

Ідейна спадщина соціальної держави як цілісної теорії остаточно втілена в працях німецьких учених XIX ст.: Л. фон Штейна, Ф. Науманна, А. Вагнера і позиціонувалась як проголошення нової ролі держави, що бере на себе відповідальність за здійснення не властивих раніше, але провідних у майбутньому, соціальних функцій.

Науковий пріоритет у розробці першої теоретичної концепції соціальної держави, яка містить основоположні ідеї, належить Лоренцу фон Штейну. Виклад учення про соціальну державу представлений у двох працях Л. фон Штейна: “Історія соціального руху Франції з 1789 року” [2] та “Вчення про управління та право управління з порівнянням літератури і законодавств Франції, Англії та Німеччини” [3].

В ідеологічному аспекті концепція Л. фон Штейна була породженням консервативної думки, а сам автор – яскравий представник консерватизму в науці та політиці. У своїх працях за основну мету Л. фон Штейн ставив пошук способів усунення суперечностей, що виникають у капіталістичному суспільстві, засобами самої держави. Причому головним було вирішити так зване “соціальне питання”, загострення якого й було найнебезпечнішим для стабільності суспільства. Л. фон Штейн визначає “соціальне питання” як “робітниче питання”. [2, с. 281]. Отже, німецький консерватизм в особі Л. фон Штейна, усвідомлюючи небезпечні наслідки капіталістичного розвитку, став претендувати на роль захисника робітників від капіталу. На думку Л. фон Штейна, захистити робітників від капіталу здатна тільки держава, оскільки вона стоїть вище і від капіталу, і від праці та сама “сильно страждає від залежного статусу нижчого, чисто – робітничого класу” [3, с. 575], бо що численніший цей клас, то бідніша держава.

Наводячи дефініцію поняття “соціальна держава”, Л. фон Штейн зазначав: “Держава зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для всіх суспільних класів і для окремої

самовизначеної особистості завдяки своїй владі. Вона зобов'язана сприяти економічному та суспільному прогресу всіх своїх громадян, бо, в підсумку, розвиток одного виступає умовою розвитку іншого, і саме в цьому сенсі йдеться про соціальну державу". Це визначення соціальної держави вважається класичним.

У цьому контексті у дисертаційному дослідженні "Генезис ідеї соціальної держави: історико-теоретичні проблеми" (2005) А. Євстратов зазначає, "що відзначеного багатьма дослідниками розвитку концепції соціальної держави, з моменту введення самого терміна в 1850 р., фактично не відбувалося (у штейнівському розумінні), бо зверталася увага лише на окремі аспекти діяльності держави в соціальній сфері (страхування, охорона здоров'я, боротьба з бідністю), а не на всі прояви соціальної державності". Водночас Л. Кочеткова у праці "Соціальна держава: консервативний проект Лоренца фон Штейна" (2008) розглядає таке твердження як суперечливе, але в будь-якому випадку, усі дослідження в галузі соціальної держави повинні відштовхуватися від класичного визначення Л. фон Штейна, бо в ньому долається підхід до держави як до арени класової боротьби, вперше утверджується пріоритет співвідношення "особа – держава" замість колишнього "суспільство – держава", а головною метою держави оголошується економічний і соціальний прогрес.

Найрадикальнішу теоретичну основу інтервенціоністської соціальної держави (поєднання демократії політичної з демократією соціальною) висунув німецький учений А. Вагнер. Відповідно до його вчення, існує перетворення буржуазної держави на "державу культури і загального добробуту, одержавлення залізниць, гірських підприємств, банків і страхових організацій, інтеграцію робочого класу в державу і суспільство при запереченні політичних і соціальних революцій" [4, с. 76].

Багато цікавих ідей належить "економісту-романтику" Жан С. Сісмонді. У працях окремих економістів-класиків містилась ідея щодо соціальних втрат, але лише соціаліст Жан С. Сісмонді у праці "Нові принципи політичної економії" (1936) висловив її чітко. Він писав, що справжнім об'єктом економічної теорії є не багатство, а людина. Роботодавці мають гарантувати своїм робітникам соціальне забезпечення на випадок перерв у роботі, хвороби, нужди в старості.

Важливо також відзначити чималий вплив кейнсіанства на формування соціальної держави, адже у своїх працях, зокрема у "Загальній теорії зайнятості, відсотка і грошей" (1978), Д. Кейнс виходить з того, що система економічних ринкових відносин недосконала і не є саморегульованою. Дослідник розробив концепцію "ефективного попиту". Згідно з нею держава не повинна допускати зменшення заробітної плати. Д. Кейнс визнавав, що запровадження централізованого контролю з метою забезпечення повної зайнятості приведе до значного розширення функцій держави.

У 50-ті роки ХХ ст. концепція соціального ринкового господарства була прийнята на державному рівні, стала концепцією нового економічного ладу. Л. Ерхард у книжці "Добробут для всіх" (1990) описав досвід реалізації цієї концепції. Німецькі неоліберали створили теорію перетворення тоталітарного устрою з централізованим управлінням економікою на ринкову економіку, зорієнтовану на розв'язання соціальних проблем. Програма соціальної ринкової економіки – це не програма відбудови економіки після війни. Вона була розрахована на перспективу, на побудову суспільства з певними характеристиками, суспільства, у якому людині була гарантована політична й економічна свобода. Держава, згідно з цією програмою, брала на себе певні соціальні зобов'язання – у галузі науки, культури, освіти, забезпечення певного рівня життя.

Викладені політико-правові ідеї від середини I тис. до н. е. до середини ХХ ст. стали передумовою для формування у другій половині ХХ ст. сучасної концепції соціальної держави.

У науковій літературі зазначається, що поняття "соціальна держава" активно розробили західноєвропейські і німецькі дослідники. Тому увага тих, хто вивчає проблеми становлення соціальної держави, головно звернена до досліджень німецьких учених. Визначення поняття соціальної держави докладно розробив В. Мілецький [5, с. 93]. Безсумнівний науковий інтерес має думка, що визначає соціальну державу як "державно-правовий устрій, створений на основі правових інструментів свободи і власності, що доповнюються трудовим й економічним законодавством, метою якого є участь трудових спілок в управлінні економікою і самовизначенні своєї професійної долі" [5, с. 93].

У наш час у філософській та юридичній літературі жваво обговорюють питання, які держави нині будуються за їх політичним і соціально-економічним змістом.

Якщо в постіндустріальний період такі держави (зокрема на Заході) вже не можна називати капіталістичними, і вони, безумовно, не соціалістичні, тоді які? Пропонуємо називати їх “соціальними”, або “державами соціального спрямування”, або “державами працюючих власників”.

З’ясуванню сутності соціальної держави в наш час присвячено низку публікацій. Серед них можна назвати праці В. Четверніна, О. Мартишина, О. Панкевича та низку інших. У науці немає однозначного бачення питання про сутність соціальної держави та її значення для побудови демократичного громадянського суспільства. Існує поляризація думок щодо того, чи повинна держава в умовах утвердження ринкових відносин згладжувати соціальні нерівності, що неминуче виникають у стихії ринку, намагатися утверджувати справедливість шляхом створення соціальних програм, раціонального оподаткування та організації розподільчих механізмів.

Прихильники ідеї соціальної держави обґрунтовують цей напрямок розвитку державності об’єктивним процесом соціального реформування суспільства, яке створило “друге покоління” прав людини – соціальних прав, економічних і культурних. Неоліберальні теоретики права на цій основі висунули нове “позитивне” розуміння свободи, яке означає обов’язок держави забезпечувати соціально зорієнтовану політику, вирівнювати “соціальні нерівності” [6, с. 700].

Поняття “соціальна держава” широко застосовується у правовій та економічній літературі і розуміється як держава, яка передбачає соціальну орієнтацію розвитку ринкової економіки з метою перерозподілу доходів на користь тих, хто потребує забезпечення та підтримки з боку держави і суспільства, подолання соціальної нерівності тощо.

Існування соціальної держави пов’язують з демократією, оскільки вважається, що одним з найважливіших чинників її становлення є вплив громадянського суспільства. О. Кіндратець у праці “Сучасні ознаки соціальної держави” (2003), на нашу думку, цілком слушно звертає увагу на ту обставину, що в умовах недемократичного суспільства цей чинник зовсім відсутній.

Законодавство України як соціальної держави ставить за найважливішу мету захист прав й інтересів громадян. У ході реформування законодавства держава вимушена, з одного боку, йти шляхом забезпечення відповідності його до умов ринку, а з іншого – активно захищати своїх громадян від можливих соціальних ризиків. Це подвійне взаємозумовлене завдання держава покликана вирішувати переважно через модернізацію права соціального забезпечення. Виступаючи самостійною галуззю українського права, воно стає ефективним засобом оновлення всієї соціальної сфери в країні і могутнім бар’єром на шляху розвитку негативних наслідків для громадян, викликаних умовами переходу до ринкової економіки.

Держава відіграє в житті людини важливу роль, особливо в соціальній сфері, що виявляється від народження людини (виплата допомоги у зв’язку з народженням), у процесі життя (наприклад, допомога у випадку тимчасової непрацездатності, настання інвалідності тощо) і до смерті (виплата допомоги на поховання).

Держава супроводжує людину все її життя, надаючи безоплатну освіту, організовуючи призначення допомоги у разі нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, визначає механізми призначення пенсії за віком (пенсії за вислугу років, пенсії по інвалідності, у разі втрати годувальника), визначає умови та розміри матеріального забезпечення й підтримки в разі безробіття, тимчасової непрацездатності та в інших випадках, за умови настання яких людина одержує забезпечення та підтримку з боку держави.

У демократичному суспільстві людина відчуває піклування й турботу в соціальній сфері впродовж усього життя. Держава визначає зміст основних прав людини. Реалізація соціальних прав також відбувається за допомогою держави шляхом соціальної і правової політики, яку здійснює держава.

П. Рабінович справедливо визначає соціальну державу як державу, що виконує соціальну функцію [7, с. 37]. Своєю чергою, Ю. Тодика у монографії “Основи конституційного строю України” наголошує на тому, що соціальною є держава, яка бере на себе зобов’язання

турбуватись про соціальну справедливість, добробут своїх громадян, їх соціальну захищеність, і основне її завдання – досягнути суспільного прогресу, який ґрунтується на закріплених правом принципах соціальної рівності, загальної солідарності та взаємної відповідальності. Ми ж схилиємося до думки, що соціальна держава справді стала дійсністю, а вся історія визнання держави соціальною пов'язана зі зміною світогляду суспільства на влаштування свого життя, забезпечення гідних його умов для кожного громадянина, захист державою матеріального і правового статусу будь-якої особи.

Сама сутність держави, на нашу думку, пов'язана з прикметником “соціальна”, який свідчить про глибший зміст зв'язків досить споріднених юридичних категорій: держави і суспільства, держави і людини.

Зокрема, провідна дослідниця В. Капильцова, досліджуючи соціальні гарантії в період трансформації України в соціальну державу ринкового типу у “Соціальних гарантіях в умовах становлення ринкових відносин в Україні” (2002), схилиється до думки, що соціальна стратегія покликана, по-перше, ліквідувати бідність і забезпечити динамічне зростання рівня життя населення; по-друге, гарантувати соціальну стабільність та соціальну безпеку в суспільстві; по-третє, соціалізувати структурні складники економічної політики держави.

О. Скаун у “Теорії права і держави” (2009) аргументовано й системно доводить, що соціальною є така держава, яка бере на себе турботу про матеріальний добробут громадян, здійснює функцію регулювання економіки з обов'язковим урахуванням екологічних вимог, забезпечує захист суспільних та індустріальних інтересів тощо.

У цьому контексті нам імпонує думка І. Яковюка, який правильно наголошує на єдності правової, демократичної і соціальної категорій у визначенні сутності держави та прав людини. “Як демократична, вона слугує свободі як вищій цінності, сприяє її піднесенню до рівного доступу до власності, рівних виборів, рівності прав участі у здійсненні політичної влади, забезпеченні багатоманітності політичного та культурного життя. Як правова, – продовжує вчений, – вона забезпечує організацію суспільного і державного життя на принципах права, гарантує правопорядок, сприяє досягненню особистістю самостійності і відповідальності за свої дії, раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи. Як соціальна – визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу інвалідам, які знаходяться у важкій життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості, а своє призначення вбачає в забезпеченні громадського миру і злагоди в суспільстві” [8, с. 98–99].

Цей дослідник слушно визначив основні принципи соціальної держави, а саме: 1) принцип людської гідності; 2) соціальної справедливості; 3) соціального партнерства або солідарності; 4) автономії суспільних відносин та процесів; 5) субсидіарності; 6) соціальних зобов'язань [8, с. 98–99].

Подібну позицію займають у своїх роботах Б. Ганьба, С. Кириченко, О. Скрипнюк та деякі інші дослідники. Зазначений підхід має стати підґрунтям для визначення політики соціальної держави як умови реалізації конституційного права на соціальне забезпечення.

Найпереконливішою, на нашу думку, виглядає аргументація та наукова позиція Р. Кондратьєва у дослідженні “Соціальна держава в теоретико-правових і філософських дослідженнях” (2005), який наголошує на постійному зростанні ролі соціальної функції держави, зокрема на тому, що соціальна функція – це функція держави, а не функція комерційних установ чи благодійних фондів. Від того, як стабільно відбуватиметься і зміцнюватиметься реалізація соціальних прав, розвиватиметься і зміцнюватиметься становлення соціальної держави.

Обґрунтованою є позиція Іваненків, які науково визначили зміст соціальної держави – це така держава, у якій економіка, політика, ідеологія, законодавство, правозастосовна практика й інші сфери суспільного життя ґрунтуються на моральних загальнолюдських принципах соціальної справедливості, рівності і суспільної солідарності і спрямовані на створення умов, необхідних для гідного життя і вільного розвитку кожної людини, у якій конституційно закріплені і гарантовані, реально забезпечуються і виконуються основні економічні і соціальні права та свободи людини і

соціальні обов'язки держави перед суспільством і людиною [9, с. 58].

Висновки. Отже, підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що ідея соціальної держави з'явилася ще в античні часи, які значно збагатили та розвинули подальші ідеї соціальної держави, а дальший розвиток ідейної основи соціальної держави став співзвучним сучасним завданням створення, забезпечення та ефективної дії соціальної держави. Теорія соціального життя починає формуватися в Давній Греції та розроблятися у працях провідних філософів Платона, Аристотеля, Сенеки та інших мислителів.

Соціальна держава – це демократична держава, яка здійснює соціальне забезпечення шляхом реалізації активної соціальної політики, що є складовою частиною внутрішньої політики держави, втіленої в ефективних соціальних програмах, проводить правову роботу щодо регулювання соціальних відносин у суспільстві в інтересах усіх уразливих соціальних груп, на основі принципів справедливості, соціального партнерства та солідарності усіх членів суспільства. А тому побудова соціальної держави є передумовою і гарантією реалізації конституційного права громадян на соціальне забезпечення.

1. Якоб М. *Проблеми соціальної рівності і справедливості та їх співвідношення в концепціях Т. Гоббса і Дж. Локка* / М. Якоб // *Вісн. Ін-ту розвитку дитини. Сер. : Філософія. Педагогіка. Психологія / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – Вип. 6. – С. 54–61.* 2. Штейн Л. фон. *История социального движения Франции с 1789 года* / Л. фон Штейн. – СПб. : Тип. А. М. Котомина, 1872. – 320 с. 3. Штейн Л. фон. *Учение об управлении и право управления с сравнением литературы и законодательств Франции, Англии и Германии* / Л. фон Штейн. – СПб. : Изд-во А. С. Гуероглифова, 1874. – 650 с. 4. Ritter G. *Der Sozialstaat – Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich* / G. Ritter. – München : R. Oldenbourg, 1989. – 233 p. 5. Милецкий В. П. *Российская модернизация : предпосылки и перспективы эволюции социального государства* / В. П. Милецкий ; С.-Петербур. гос. ун-т. – б. *Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вуз. / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма-Инфра М, 2006. – 816 с.* 7. *Права людини і громадянина у Конституції України: (до інтерпретації вихідних конституційних положень)* / [редкол. : П. М. Рабінович (гол. ред.)... та ін]; Акад. правових наук України. – Львів : Право, 1997. – 62 с. – (Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України. Сер. 2, Коментарі законодавства; вип. 1). 8. Яковюк І. В. *Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “ Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень”* / Іван Васильович Яковюк. – Х., 2000. – 199 с. 9. *Социальные права человека и социальные обязанности государства: Международные и конституционные аспекты / Social human rights and social duties of a state: Snternational and constitutional legal aspects/ В. А. Иваненко, В. С. Иваненко; Ассоциация юридический центр, Юрид.факт С.-Петербур.гос. ун-та. – СПб. : Юрид.центр Пресс, 2003. – 404 с.*